

Міністерство освіти і науки України
Національний університет «Києво-Могилянська академія»
Факультет гуманітарних наук
Кафедра літературознавства імені Володимира Моренця

Кваліфікаційна робота
освітній ступінь – бакалавр

на тему: **«ФОРМУВАННЯ УКРАЇНСЬКОЇ ІДЕНТИЧНОСТІ НА
ПРИКЛАДІ ЖІНОЧИХ ОБРАЗІВ У ТРИЛОГІЇ Л. КОВАЛЕНКО
“НАША НЕ СВОЯ ЗЕМЛЯ”»**

Виконала: студентка 4-го року навчання,
Спеціальності – 035.1 ФІЛОЛОГІЯ
(Українська мова та література);
освітньої програми: Мова,
література, компаративістика
Персань Софія Іллівна
Керівник: Пашко Оксана Володимирівна
кандидат філологічних наук, старший викладач

Рецензент: Пелешенко Н.І., кандидат
філологічних наук

Кваліфікаційна робота захищена
з оцінкою _____
Секретар ЕК _____
«__» _____ 20__ р.

Київ – 2023

Зміст

Вступ.....	2
1. Людмила Коваленко - представниця літератури української еміграції 1950-1960 рр.....	4
1.1. Характеристика еміграційної прози 1950-1960 рр.	4
1.2. Творчість Людмили Коваленко – представниці еміграційної літератури 1950-1960-х рр.	7
1.3. Трилогія Л. Коваленко «Наша не своя земля» (1964-1968).....	8
2.Поняття національної ідентичності та образ «русского мужика» як основні елементи ідейного підґрунтя трилогії «Наша не своя земля»	11
2.1. Розкриття поняття української ідентичності у першому романі трилогії «Степові обрії». Уплив топосів міста та села на формування української ідентичності героїв	11
2.2.Зміна політичних та соціальних уявлень упродовж поколінь	15
2.3. Боротьба за «русского мужика» сім'ї Кульженків	19
3. Видозміна поняття національної ідентичності у світогляді героїнь твору. Соціальні явища на заваді формування національної ідентичності	21
3.1.Дихотомія «свій»-«чужий» у світогляді Мусі Кульженко	21
3.2.Патріархальні ідеї на заваді формування національної ідентичності	24
3.3.Уплив неоднозначної політичної думки оточення на формування національної ідентичності	26
4. Політичні перипетії крізь призму жіночого погляду	29
4.1. Рецепція більшовизму у поглядах героїв третьої частини трилогії «Її окрадену збудили»	29
4.2.Відродження дискурсу про «русского мужика» у третій частині трилогії «Її окрадену збудили».....	31
4.3. Жінка і революція	33
Висновки.....	36
Список використаної літератури	36

Вступ

В історії української літератури дуже мало уваги приділено письменникам Приазов'я. Чи не єдиною більш-менш відомою постаттю серед них є Людмила Коваленко – письменниця з Маріуполя. Зважаючи на те, що це місто ще досі знаходиться під окупацією, нам тим паче треба докладати більше зусиль, аби довести, що Маріуполь – це саме про українську культуру. Спрямованість до російської культури - один із найбільш популярних стереотипів, який люди приписують Приазов'ю. Людмила Коваленко у своїй трилогії «Наша не своя земля» (1964-1968) розповідає історію декількох поколінь маріупольської родини в період із кінця XIX ст. до Першої світової війни та приходу більшовиків. Упродовж усього твору в центрі подій завжди перебуває одна жінка. У такий спосіб, письменниця змальовує формування національної ідентичності упродовж декількох поколінь жінок цілої родини. Цінність трилогії полягає в тому, що письменниця не намагається «переписати» історію Приазов'я, вона чесно зображує реальність, у якій українці іноді не були достатньо згуртовані, не мали національної гідності, хотіли прирівнятися до ідеального імперського образу російської людини. Однак, ці факти не повинні віддаляти жителів Сходу та Заходу. Констатація такої неусвідомленості українців навпаки є беззаперечним доказом довгого й тяжкого імперського гніту.

Метою роботи є спроба дослідити формування української ідентичності на прикладі жіночих образів у трилогії Л. Коваленко «Наша не своя земля»

Реалізація поставленої мети передбачає розв'язання таких **завдань**:

1. Розглянути творчість Людмили Коваленко в контексті літератури української діаспори.
2. Проаналізувати трилогію Л. Коваленко «Наша не своя земля»: «Степові обрії» (1964), «Прорість» (1966), «Її окрадену збудили» (1968). Описати поняття національної ідентичності, порівняти його з авторською

рецепцією Л. Коваленко національної усвідомленості українців на теренах Приазов'я.

3. Виокремити соціальні та психологічні чинники впливу на формування національної ідентичності; дослідити художні концепти, які формують національну ідентичність героїв трилогії.
4. Прослідкувати формування національної ідентичності на прикладі трьох жінок однієї родини з трилогії Л. Коваленко «Наша не своя земля».

Під час виконання вищезазначених завдань були використані такі **методи**: герменевтичний метод, структурний метод, постколоніальна критика, феміністична критика.

Об'єкт дослідження – трилогія Людмили Коваленко «Наша не своя земля»: «Степові обрії» (1964), «Прорість» (1966), «Її окрадену збудили» (1968).

Предмет дослідження – формування національної ідентичності на прикладі жіночих образів у трилогії Л. Коваленко «Наша не своя земля».

Структура дослідження. Робота складається зі вступу, трьох розділів, висновків, списку використаної літератури.

1. Людмила Коваленко - представниця літератури української еміграції 1950-1960 рр.

1.1. Характеристика еміграційної прози 1950-1960 рр.

Світові війни та революції змусили тисячі українців покинути свій дім та поїхати в еміграцію. Емігрантами другої хвилі 1940-х рр. були переважно інтелектуали, наслідком цього стало створення МУРу. Ця організація повинна була об'єднувати українських письменників-емігрантів, спрямовувати їхні мистецькі сили на розбудову нової, вільної української літератури.[28, с. 4] Це не було так легко, адже кожен мав свої погляди в цій справі. О. Жданович у своїй статі «МУР – в теорії і практиці» писав: «На мою думку, процесу немає. Немає літературних шкіл, немає стилів. Немає навіть поодиноких більшої ваги творів. Появились дуже цікаві й високовартісні речі, от хоч би речі: І. Багряного, М. Ореста, В. Барки, Т. Осьмачки. Але це відгуки минулого, відгуки нашого вчора, речі навіть здебільшого писані вчора. Вони не виростають з сьогодення, не відбивають ніякого сучасного процесу...». І далі автор наголошує: «Тут є неухильне правило: крім відчуття, письменник і ціле середовище мусять **знати, чого вони хочуть, до чого вони йдуть**». [12, с. 26] Для О. Ждановича виділені слова мають націоналістичне забарвлення, адже далі автор дає відгук на тогочасну діяльність письменників МУРу: «Як можна бути на фронті змагання за життя чи смерть нації, або української літератури й триматись там “золотої серединки”, бути “і вашим і нашим”?» [12, с. 27] Відповідно МУР критикували за те, що промовляти про українське голосно й впевнено, інформувати людей про сотні років імперського гніту не було зроблено основною метою існування об'єднання.[9, с.23] Такі ідеологічні суперечки всередині МУРу призвели до пізнішого розподілу письменників-емігрантів: старше покоління прагнуло зафіксувати якнайбільше трагічних моментів минулого в історії України, натомість як молодші літератори, у тому числі й Нью-Йоркська група, вони

прагнули «модернізувати прозу». Тобто частково відірватися від минулого, щоб «змінити обличчя українського письменства», створивши докорінно нову проблематику. [28, с. 132] Людмила Коваленко у своїй статті «Монолог на два боки» описувала поведінку молодого покоління з боку представниці «старшої генерації»: «Але вся поведінка “молодшої групи” показує, що вони відкидають нас не з переконання від прочитаного, а, так би мовити, “апріорі”, просто тому, що ми старші, що ми не завжди сприймаємо і погоджуємось з їх напрямками (якщо вони справді є), що ми домагаємось отієї внутрішньої чесноти, а не позування та гри в ультрасучасних поетів» [19, с. 66].

Щодо розвитку форм та жанрів, то в другій половині 1950-х років велика проза та мемуаристика набули значної популярності. Це було викликано хвилею спогадів письменників про події двох воєн, про розстріляне відродження та голодомор. У той час свої мемуари написали М. Величківський, У. Самчук, С. Самійленко. Інші митці розповідали про злочини більшовиків та німців у формі дилогій, трилогій, тетралогій. Серед них: «Діти Чумацького Шляху» Д. Гуменної, «Під молотом війни» Степана Любомирського, «Марш молодости» В. Бендера [28, с. 379].

Так, можна побачити, що в 1950-х рр. домінує історіософська та націоналістична проза. Але водночас, емоції від тогочасних подій та вимушеної еміграції так само поступово виливалися в психологічну прозу. Доказом цього є один із найбільш розповсюджених мотивів діаспорної прози – мотив України як втраченого раю. Він став спільним для представників і розстріляного відродження, і еміграційної прози. Цей мотив добре корелює з проблематикою тогочасної «великої прози»: автори писали про втрату Україною державності та її відновлення, про знищення сільської культури . [28, с. 91] Тобто у 1950-х роках літературний процес української діаспори був доволі хаотичним. Письменники намагалися знайти спосіб, як найкраще описати пережитий досвід воєн та революцій. Саме через цей великий пласт емоцій, як зазначає дослідниця С. Луцій, романістика 1950-х рр. в основному була політично заангажованою. [28, с. 91] Так само Г. Грабович у своїй праці

«У пошуках великої літератури» згадує поняття «національного реалізму» у контексті літератури еміграції. Не зважаючи на те, що твори письменників діаспори мали в собі більше компонентів, аніж просто патріотичні мотиви, пам'ять про Батьківщину залишалася наскрізною тематикою у будь-якому жанрі. [9, с.23]

Тематика еміграційної літератури у 1960-х роках залишилася тією самою, однак, мабуть, розширилися тільки часові рамки сюжетів: письменники тепер намагалися знайти «українське» в різні періоди існування людства. Від 15 ст. і князя Михайла Глинського, зображеного в повісті Ю. Тиса «Останній лицар», до змалювання Л. Коваленко революційних перипетій 1910-20-х рр у трилогії «Наша не своя земля». [28, с. 248] Так само більш помітними стали нові жанри, які Г. Костюк описав у своїй доповіді на 4 з'їзді ОУП «Слово». Автор виокремив три основні «видозміни»: жанр мітологічної візії, роман надпочуттєвого, або роман парапсихологізму, роман філософічної тези, філософічного трактату, філософічного памфлету. Перше нововведення, проза мітологічної візії, полягає в тому, що митці звертаються до передісторії людства у своїх сюжетах, накладаючи на давній час проблематику сучасності. Роман надпочуттєвого, або роман парапсихологізму бере свої витоки з прози Ігоря Костецького. Автори цього жанру ставлять акцент на людину як таку, поза простором та часом. Нібито емоції людини – це просто гра вічних дихотомій: добра й зла, жорстокості та милосердя. Роман філософічної тези, філософічного трактату, філософічного памфлету формується за допомогою проблематики – взаємодії людини з різними сферами її життя. Автори так само звертаються до вічних протиставлень, але тут вони вже намагаються ставити питання та знаходити рішення: «Загадка сучасної людини: чому вона, дійшовши до нечуваних вершин знання й відкрить, здібна, одночасно, на найгірші, найстрашніші вчинки?» [23, с. 29-31]

Окрім цього, у 1960-х рр. так само стало більше творів написаних жінками. Наприклад, М. Кейван у повість «Карвендель» використала сюжетну модель любовного трикутника та ввела її в тогочасний контекст – перебування

емігрантів у таборах Ді-Пі. Проте читачі не дуже сприятливо зустріли цей твір через завелику кількість романтичних кліше, хоч і введених у реалії життя емігрантів. Тому наступний твір письменниці «Пливе-шумить ріка» вже був більш політично заангажованим, що відповідало зацікавленості аудиторії. Адже старше покоління читачів, яких було значно більше, було в основному занурено у переживання свого воєнного та революційного досвіду, тому сюжети із, наприклад, викриттям злочинів більшовиків їх цікавили значно більше. [28, с.276]

Отже, бачимо, як у 1950-60-х рр. письменники еміграційної літератури, незважаючи на суперечки між поколіннями та різницю в стилях, жанрах, підходах до літератури, все одно хотіли досягти однієї мети – ввести українське в світовий контекст.

1.2. Творчість Людмили Коваленко – представниці еміграційної літератури 1950-1960-х рр.

Людмила Коваленко належить до тієї групи письменників, які пережили буремні роки революцій та воєн в Україні, а потім поїхали шукати захисту та свободи слова за море, до Америки. Проте перші твори авторки з'явилися в Україні в період із 1923-1929 рр. Л. Коваленко друкувалася в журналах «Нова громада», «Життя і революція», «Червоний шлях», «Глобус». Після процесу СВУ над її чоловіком, Михайлом Івченком, письменницю вже не могли публікувати, тому вона була змушена продовжувати свою творчість в еміграції. Уже там Людмила Коваленко експериментувала з жанром та формою – писала новели, повісті, романи, та п'єси. Гумористичні твори авторка стала підписувати псевдонімом Л. де Маріні, які видавала у власному журналі «Громадянка». Бачимо, що письменниця не обмежувалася жанрами, однак за ідейними установами майже всі її твори сходяться до одного – роздумів про місце українців у світі, про їхнє майбутнє на своїй та чужій землі. [13, с. 38-39] У своїй статті «Монолог на два боки» авторка писала: «Ми, українські еміграційні письменники, звичайно, не сміємо навіть думати про те,

щоб писати щось поза нашим “хрестовоходом” обов'язком – допомагати українській справі, допомагати Україні та її народам. Так званої розвагової літератури у нас майже нема, та, можливо, й не могло її бути...».[19, с. 60] Ці ідейні орієнтири повсякчас виринають майже в усіх творах письменниці.

Уже було зазначено вище, що Л. Коваленко не обмежувала свою творчість одним специфічним жанром. Почала літературну діяльність авторка з новел – історичних («Дві краси», 1965), релігійних («Віта нова», 1957), соціо-політичних («Жаби»), та психологічних («Парис і Олена», 1965). Дослідниця Лариса М. Л. Залеська-Онишкевич зазначає: «Найефектніші її новелі – історичні. Пізнати, що авторка старанно розшукує джерела, дані, поки береться до того, щоб їх сплести у відповідний сюжет і підібрати якийсь напружений епізод.» [13, с. 39] Людмила Коваленко так само написала шість п'єс, надрукованих у збірці «В часі й просторі» (1956). Ці п'єси об'єднані в два цикли – «В просторі: Україна» (1956), «В часі: Жінка» (1956). Наразі в українській літературі саме драматургія авторки є найбільш вивченою та шанованою. Роман письменниці «Рік 2245» (1958) є незвичним для еміграційної літератури, Л. Коваленко кваліфікує його як роман-утопію, хоча тематично твір більш наближений до наукової фантастики. І знову наскрізною темою є те саме ідеальне майбутнє для України. [13, с.41, 44] Так авторка відгукнулася про цей твір у своїй статті, але, здається, що ці слова характеризують увесь творчий доробок Людмили Коваленко: «...моя уява переключилася на образи того, яким може бути це майбутнє – і то з українського погляду, який мене, звичайно, найбільше цікавив, вірніше – був органічно моїм». [19, с. 63]

Отже, Л. Коваленко мала активне творче життя. Проте навіть досліджуючи різні стилі та жанри, письменниця притримувалась єдиної настанови: торкатися тем минулого, теперішнього і майбутнього України у своїх творах.

1.3. Трилогія Л. Коваленко «Наша не своя земля» (1964-1968)

Більшої уваги варта трилогія Людмили Коваленко, яку вона написала майже наприкінці життя. Три романи «Степові обрії»(1964), «Прорість»(1966), «Її окрадену збудили» (1968) об'єднані спільною назвою – «Наша не своя земля». Цей цикл, як і багато інших творів письменниці, відповідав тим критеріям, за якими О. Жданович критикував МУР у 1950-х рр: автор звинувачував літераторів у недостатній політичній заангажованості, нібито багато хто з письменників хотів бути «і вашим і нашим». А Л. Коваленко у своїй трилогії ніколи не трималася «золотої середини», не боялася відкрито звинувачувати імперіалістську систему. Письменниця створила текст, у якому змалювала формування української ідентичності на прикладі трьох поколінь жінок однієї родини. Тому ця трилогія має декілька сюжетних ліній: дитячі роки Льолі Татарової із ретроспективними вставками про життя її матері; дитинство, юність, дорослі роки Мусі Кульженко, дочки Льолі; загальне історичне та культурне тло Приазов'я. Щодо часових рамок, то трилогія охоплює події Першої світової війни, перші визвольні змагання, революцію 1917-го р., голод 1920-х рр, наступ білої та червоної армій. [22, с. 132] Так, Л. Коваленко у своєму творі поєднує національну та соціальну проблематику: існування героїв у тогочасному соціумі поєднується з невизначеним геополітичним становищем України, коли вона перебувала під гнітом декількох держав одразу. Так само до цього переліку можна додати певний психологізм кожної із частин трилогії. Усі три романи мають жіночу постать у центрі подій, тому читач разом із головними героїнями повністю занурюється у світ їхніх емоцій та думок. Тому наскрізним є мотив духовного протистояння особистості всім подіям, які стаються навколо. Головна героїня Льоля Татарова, а потім і її дочка, завжди зберігали свою «моральну чистоту», пропагували загальнолюдські цінності – доброту, чесність, щирість, взаємодопомогу. Г. Костюк у своїй праці «У світі ідей і образів» називає першу частину трилогії Л. Коваленко «Степові обрії» соціально-побутовим романом. Також критик зазначає, що письменниця ніяк не експериментує ні зі стилем оповіді, ні з

будовою сюжету, ні з образами персонажів: «Розповідь свою веде вона в стилі старої, доброї реалістично-побутової манери письма.» [24, с.416]

У передмові до трилогії подано автобіографічні факти про авторку, їх можна легко зіставити з життям героїнь трилогії, що, можливо, ставить питання про якість творчого опрацювання. Однак, сама Л. Коваленко зазначала: «Я не можу бути і Домахою, і Ксантипою, і Льолею, і Мусею, і не знаю ще якою героїнею моїх творів, хоч всі вони вийшли з моєї уяви, хоч всі вони – “винайдені”, вигадані мною на підставі того, що я “знала” з життя, на підставі максимально чесного відтворення того, що я бачила і відчувала, як внутрішню правду».[19, с. 63] Із цього витікає лише те, наскільки сильно Л. Коваленко ідентифікувала себе з жіночими персонажами своїх творів, дуже цінувала їх. Доказом цього в трилогії є те, що авторський голос в тексті набагато більше уваги приділяє жінкам, їхнім роздумам, іноді змішуючись із голосом самих жінок.

Г. Костюк у своїй праці «У світі ідей і образів» так само зазначає, що тема проукраїнського руху в першому романі трилогії була недостатньо розкритою. Деякі моменти в сюжеті не відповідали історичній реальності. Наприклад, Л. Коваленко применшила важливість таких українських діячів, як М. Драгоманов, Б. Грінченко, І. Франко; применшила важливість їхніх ідей, які були доволі популярними в добу подій роману, і які чомусь не відбилися у свідомості героїв. Тому критик звертає увагу на те, що соціально-політична ситуація змальована саме за спогадами та пережитим досвідом письменниці. [24, с.416] Л. Коваленко цього не заперечує, вона пояснює своє розуміння мистецької «правди» у статті «Монолог на два боки»: «В цих частинах я намагалася якомога точніше, “чесніше” відтворити те, що я спостерігала в ті дні. Робила я це не тому, що мені бракувало б уяви для відтворення їх в іншій площині (в площині моєї уяви, а не пам'яті), а тому, що через безупинне переписування і викривлення нашої історії ці картини для багатьох стали непевними, відображеними ніби у кривому дзеркалі. Але такий мій підхід – це тільки вимушена данина письменника тій ситуації, яка витворилась у нашому

політичному і в нашому партійному житті, і я безперечно воліла б малювати ці картини так, як вони повинні були бути з вимог письменниці, а не так, як я мусіла їх подати з вимог історичної точності». [19, с. 64] І це правда, що деякі ліричні відступи твору нагадують більше гонзо-репортаж, а не художнє письмо. Авторка у своїх ліричних відступах докладно описує історичний контекст епохи, у якій діють її герої, але робить це крізь призму власних переживань. Тому ці уривки тексту вирізняються своєю довжиною, емоційністю та суб'єктивністю погляду на історичні події.

Отже, незважаючи на надмірну суб'єктивність, Л. Коваленко змогла докладно змалювати дозрівання національної свідомості цілого покоління жінок.

2. Поняття національної ідентичності та образ «русского мужика» як основні елементи ідейного підґрунтя трилогії «Наша не своя земля»

2.1. Розкриття поняття української ідентичності у першому романі трилогії «Степові обрії». Уплив топосів міста та села на формування української ідентичності героїв

Населення теренів Приазов'я наприкінці XIX ст. було доволі мультинаціональним. Попри це, Л. Коваленко вже в перших рядках виводить два слова – «хахол», але й «господар». Ці два поняття є вдалою характеристикою того, як у той час ідентифікувала себе загальна маса приазовських українців. Люди розуміли слово «господар» тільки в контексті прив'язки до землі, її обробляння. Вони не відчували за це гідності, не мали поняття власності: «Так само мало уваги господар тієї землі звертав і на тих, хто приїздив з чужих країн багатіти з праці його рук. Він навіть не цікавився, куди вивозили його пшеницю, хоч часом сини його виїздили цими кораблями і привозили дивні овочі і нові матерії». [21, с. 10] А слово «хахол» у більшості випадків уживали саме для дражніння: «Місто в свою чергу сміялося з господарів землі, і діти бігли за їх возами, виспівуючи насмішкливо: хахол-

мазниця/почім пшениця?» [21, с. 10] Бачимо, що українська ідентичність на початку твору зводилася до того, що народ зовсім не мав сформованої спільноти, тому що під хронічним гнітом звик бути лише невидимим гвинтиком імперської системи. Відповідно характеристика ідентичності, яка зводиться лише до двох слів, – це більше відсутність ідентичності. Адже за статтю Г. Палій «Формування української політичної нації», поняття національної ідентичності складається із багатьох аспектів – територіального, етнічного, культурного, релігійного, політичного, правового, економічного. [31, с.94] Ситуація українських селян Приазов'я, описана в першій частині трилогії, дає зрозуміти, що народ мав територію, релігію, культуру, але навряд чи розуміння приналежності до певного етносу або політичну свідомість. Відповідно не всі критерії, зазначені у вищезгаданій статі, стосувалися ситуації українських селян Приазов'я. Тому й визначеною національною ідентифікацією їхній світогляд назвати не можна.

Серед усіх інших імперських «меншин», українці були в найгіршому становищі: «Як англійці творили в Індії легенду про ледачого, невмілого і дурнувато-хитрого індуса, так росіяни творили таку легенду про українців, тих самих, що були основою їх армії і фундаментом для їх адміністрації». [20, с. 18] Тут Л. Коваленко торкнулася теми національної репрезентації народів у суспільстві, яка здійснюється за допомогою національного характеру. Національний характер – це сукупінсть стереотипів, у яких уособлено цінності, традиції, принципи життя певного народу. Саме тому цим поняттям доволі легко маніпулювати: перекручений національний характер народу, у якому всі позитивні ознаки замінюють негативними, може легко стати частиною пропаганди на захоплених територіях. Це, власне, і спіткало українців Приазов'я у творі Л. Коваленко. Імперська пропаганда століттями створювала легенду про «Малоросію» та її жителів, легенда складалася із дихотомій: «провінція» - «центр», «висока культура» – «низька культура», «комічне» – «піднесене», де всьому українському завжди надавалася негативна конотація. [16, с.189] Натомість як характеристика українців

самими українцями значно відрізняється від того, що трансливала імперська пропаганда. О. Бондаренко у своїй статі «Українська ментальність у розмаїтті національних ментальних формоутворень й архетипів: історико-культурний аспект» перелічує основні риси національного характеру українців: витривалість, правдолюбство, орієнтація на нематеріальне, духовне, романтизація життя, веселість, але й примхливість та страх самотності. Такі риси, звичайно, є більш реалістичними. [3, с.8].

Продовжуючи тему малоросійства, Л. Коваленко у «Степових обрядах» якраз надала приклад дихотомії «висока культура» - «низька культура»: «Навколо міста і в сусідніх повітах розкидані були колонії – болгарські, німецькі, навіть сільсько-господарські жидівські, а поміж ними, більшими скупченнями і ширшими просторами розкинулись великі, на тисячі мешканців грецькі та українські села. Найздібніші діти із колоній і сіл їхали в місто вчитись, тобто переходити в стан “русских людей”, а водночас вони зберігали зв’язок з своїм родом і нацією через мову і релігійні традиції. Вплив гімназій та шкіл з часом робив ці традиції смішними і чужими, і тільки жидівські та німецькі колоністи тримались свого». [20, с. 17] Бачимо, що імперське протиставлення «високе»-«низьке» не завжди стосувалося тільки українців, цей стереотип поширювався на всю «малоросійську» територію, і накладався ще й на національні меншини. Статус «російської людини» набував важливості дворянства в очах мешканців Приазов’я – це був доказ гніту, який потім і перетворив сотні тисяч українців на «малоросів» із нерозвиненим розуміння власної ідентичності.

Окрім загальної культурно-історичної ситуації, потерпання від імперського гніту, важливу роль у самоідентифікації персонажів трилогії відіграє топос міста та топос села. Протиставлення урбаністичного та рустикального просторів має довгу традицію в українській літературі. У XIX ст. це було захоплення селом та його традиціями: рустикальний простір набуває ідилічних ознак «Раю на землі», але й водночас залишається центром культури, традицій, «душі» українського народу. У XIX ст. про село писали І. Нечуй-Левицький, П. Куліш, Панас Мирний. У XX ст. уся увага перейшла

до міста через швидкі темпи індустріалізації. З'явилися такі твори, як «Місто» В. Підмогильного(1928), «Дівчина з ведмедиком» В. Домонтовича (1928). Одним із аспектів «міського тексту» цих творів є те, що власне-українського урбаністичного простору там не існує. Це завжди змішання російської, німецької, єврейської, української культур, чого не можна сказати про село. У рустикальному просторі завжди переважали родова пам'ять, патріархальність, укоріненість, часткове відсторонення від індустріального світу. [29, с. 53] Така дихотомія міста та села присутня й у тексті Л. Коваленко: місто й справді занадто мультинаціональне задля того, щоб безпосередньо вплинути на формування української ідентичності у героя. Водночас селу бракує ідейного спрямування, якогось внутрішнього структурованого розуміння, хто вони й про що вони: «Та ж у нас, тут, коли селянин має двадцять десятин землі, так він от-так собі, тільки-тільки добрий хазяїн...Та такий дядько може легко купити і вас, і мене, - тільки що йому нас непотрібно. Ні, тут не в бідності діло, а в тому, щоб жити культурно, цікаво, різноманітно. І цього треба його навчити...Щоб він не пхав своїх грошей все в землю та землю, працюючи над нею і нічого, крім землі, не бачучи. Треба, щоб він умів продавати свою пшеницю, щоб він возив її своїми кораблями в чужі моря – щоб там знали його. А тепер кожен багатіє на його пшениці, тільки не він, бо він не знає, що робиться у світі, яку вагу має його пшениця для світа, він не знає нічого, крім отієї Росії, яку ви нав'яжете йому, як камінь на шию!» [21, с. 102] Ця думка, висловлена в творі маріупольським греком Ісалті, окрім неусвідомленості селян, критикує ще й тогочасний рух народництва. С. Світленко у статті «Народництво в Україні: сучасний погляд на проблему» зазначає, що існувало два напрями народництва – український та російський. Автор не згадує відмінності між цими напрямками, а навпаки – звертає увагу на спільні ідеї, серед яких були: несприйняття морально-етичного, соціально-політичного деспотизму, важливість оновлення суспільства та збереження гуманістичних цінностей. Члени обидвох народницьких напрямків прагнули присвятити своє життя служінню принижених та незахищених. [36, с.47] Проте, за

вищенаведеною позицією героя Л. Коваленко, проблемою народників все ще була надмірна акцентуація на «загальноімперському», а не на українському народові. Про це й писав І. Гирич у статі «Українське народництво: до питання оцінки феномену». Автор звернув увагу на «бездержавність» українського народницького руху: заклики до федералізму, а не до відокремлення від імперії, на думку історика, були вимушеним заходом. Усе через пригнічений стан будь-якого не те, що національного, а просто культурницького руху – українська мова у 1860-70-х рр. не мала вияву ні в пресі, ні в освіті, ні в релігії. [8, с.385]

Отже, у першому романі трилогії Л. Коваленко змальовує відсутність у селян Приазов'я будь-якого розуміння власної національної ідентичності. За подальшими описами соціальної атмосфери Приазов'я, можна зрозуміти, наскільки послабленою була роль топосів міста та села у формуванні ідентичності українських селян на східних теренах України у дореволюційний період. Адже навіть у точці доторку міста та села – у народництві – переважали імперські ідеї об'єднаних слов'янських народів, як інтелігенція активно пропагувала селянству.

2.2.Зміна політичних та соціальних уявлень упродовж поколінь

У першому романі трилогії «Степові обрії» Л. Коваленко знайомить читача з родиною Татарових, а отже і з двома жіночими постатями сім'ї – Льолею Татаровою та її матір'ю Євдокією Іванівною. На прикладі цих двох жінок можна прослідкувати зміну політичних та соціальних уявлень наприкінці ХІХ ст., коли російська імперська думка ставала все більш неоднорідною. Варто так само зазначити, що розуміння своєї національної ідентичності в жінки дуже часто пов'язано з рівнем емансипації. Адже для того, щоб зробити висновок про свою приналежність до певного народу, треба для початку бути повноцінною частиною соціуму. Тому доречним буде порівняти Євдокію Іванівну з її імперським дворянським вихованням та її дочку Льолу, яка виросла в набагато складніших умовах бідності та поневірянь.

Як уже було зазначено, Льоля та її мати народилися в різних соціальних прошарках. Євдокія Іванівна – дочка більш-менш заможних людей. Вона була вихована за всіма дворянськими правилами Російської імперії, аби «читати любовні романи та їсти халву». [21, с.14] Мати Льолі була виплеканою красунею, тому одружитися вона хотіла лише з багатим чоловіком, який би міг її утримувати. Батько Льолі випадково збанкрутував, однак це ніяк не змінило його дружину. Навіть заради своїх дітей Євдокія Іванівна не хотіла змінювати поміщицьких звичок: «Бо мама не зважала на працю, а вимагала, щоб усе йшло за раз назавжди усталеним порядком. Льоля з сестрою Лідочкою і братом Олесем мали сьогодні, як і завжди, тільки білий хліб за п'ять копійок і чай, що цілий день кипів на літній плитці. Але мама мусіла зранку випити каву з вершками і ліверною ковбасою, а те, що лишалось після неї, допивав і доїдав старший брат, Коля». [21, с. 14] Така поведінка матері частково й змусила Льолю шукати зовсім іншого способу ведення господарства у свої зрілі роки.

Л. Павленко у статті «Родинне життя міської жінки в Російській імперії другої половини XIX – початку XX ст.» перелічує завдання, які ставили собі жінки другої половини XIX – початку XX ст.: позбутися побутового тиску, збільшити вплив усередині родини, надати важливості всім аспектам жіночої діяльності поза родинним побутом. Так само жінки прагнули змін на рівні соціальному, а не тільки родинному. Вони хотіли домогтися права на освіту, отримання диплому, реалізацію себе у професійній діяльності; домогтися дозволу бути юристками, лікарками, викладачками вищих шкіл; здобути право політичного голосу. [30, с. 2] Доля Льолі увібрала в себе тенденції того часу: дівчина закінчила 8 класів гімназії, які дали їй можливість викладати дітям в школі, а потім разом із чоловіком захопилася революційною діяльністю.

Повертаючись до матері Льолі, на перший погляд Євдокія Іванівна за своїми рисами характеру так само могла б належати до більш емансипованих жінок, адже вона доволі сміливо й вимогливо розмовляла зі своїм чоловіком, була сильнішою характером за нього. Однак водночас ні чоловік, ні рідний брат не допускали її до своїх же фінансів. Брат Євдокії Іванівни прибрав собі гроші з

її посагу нібито з наміром просто за ними прослідкувати, однак потім змусив сестру відчувати вину кожного разу, коли вона просила їх назад. Записка, яку Євдокія Іванівна пише братові сповнена улесливості: «Дорогой братец Юрий Иванович. Прошу Вас выдать Льоле 1 рубль денег вщот моего щота, что находится у Вас на хранении. Любящая сестра Евдокия Татарова.»[21, с. 16] Євдокія Іванівна Татарова – жінка, яка б ніколи не мислила категоріями фемінізму, відповідно і не мислила б про своє становище у суспільстві. Вона, як і багато інших жінок, була вихована своєю ж матір'ю, аби просто вдало одружитися. Л. Павленко у статті «Родинне життя міської жінки в Російській імперії другої половини ХІХ – початку ХХ ст.» писала про специфіку такого виховання. Воно створювало багато психологічних установок, які були направлені лише на успіх у спілкуванні з протилежною статтю, успіх у створенні родини, у вихованні дітей. [30, с. 3] Тобто вся життєва енергія жінок витрачалася на обслуговування інших людей, а ніяк не на визначення власної національної ідентичності. Саме тому зацікавленість у світі Євдокії Іванівни не поширювалась далі любовних романів та власного комфорту. Жінка була гречанкою, але ніколи не роздумувала про свою грецьку національність ні в контексті віри, ні в контексті культури. Головним було лише доєднатися до загальної маси русифікованих національних меншин.

Дочка Євдокії Іванівни, Льоля, через фінансові складнощі із самого дитинства виросла більш чутливою до світу. Її так само виплеканий в імперських традиціях розум уже міг ставити питання й аналізувати. Однак сучасники Л. Коваленко мали й інші думки щодо цього. В. Сварог у своїй статі «Дівчина стає жінкою» критикує першу частину трилогії «Степові обрії». Літературознавець зводить усю есенцію твору до «повість про дівчину, що стає жінкою». [35, с. 13] Зрозуміло, що літературна критика 1960-х років ще була глибоко патріархальною. Проте читаючи твір із позиції ХХІ ст., можна побачити, що Л. Коваленко просто намагалася писати про жінок зі свого жіночого досвіду. Вона частково намагалася зобразити те, якими жінки змушені були бути через уявлення соціуму. В. Сварог так само писав про

головну героїню, Льюлю Татарову: «Домовитість поєднується в її вдачі із крайньою невибагливістю та послужливістю до інших. Є такий психологічний тип людей, особливо жінок, із занадто розвиненим, сказати б, хворобливим, почуттям обов'язку. Вони вважають себе завжди комусь чомусь винними, чимсь зобов'язаними. Є в цьому типі людей щось від Фройдіанського “прагнення до самопокарання”...» [35, с. 13] Коментар трохи занадто сильно фокусує увагу на цьому недоліку героїні, адже в дорослому віці вона його переросла. Акценти зміщені з живого, допитливого розуму Льюлі на те, як вона в підлітком не мала достатньо впевненості вказувати людям на власні кордони. Життєвий фокус Льюлі зовсім не схожий на те, що пропагувала її мати. Дівчина мала кращу освіту, краще уявлення про своє місце в суспільстві, мала власні амбіції, які не завершувалися на одруженні. Тому «дівчина, що стає жінкою» - занадто поверхова характеристика для Льюлі, яка вже настільки сильно відрізнялася від минулого покоління жінок. Проте домінування патріархальної системи все-таки позначилося на житті Льюлі. Її подальша доля та ідеологічні уявлення вирішувалися тим, який поряд із нею буде чоловік. Героїня була закохана в грека Ісальті, купця, який особливо не цікавився революційними подіями. Якщо б Льюля одружилася з цим чоловіком, то навряд чи би стала працювати на революцію, героїня поступово б віднайшла власну ідеологічну позицію. Але сталося так, що вона одружилася з Миколою Кульженком – вихідцем із села на Херсонщині, який горів ідеєю про спасіння «руського мужика», вірячи водночас і в українську окремішність. Перші зустрічі з Кульженком сколихнули весь світ Льюлі. Дискутуючи усією сім'єю про Запорізьку Січ та Хмельницького, героїня вперше стикнулася з достовірною інформацією про те, як Катерина ту Січ зруйнувала: «Льюля промовчала, але все це їй не подобалось. Вісім років вона вчилася в гімназії, була найкращою ученицею, і вона знає, як насправді все це було. Нехай там якийсь Костомаров пише собі що хоче – вона вчила історію у підручниках, де вже ніхто не всуне неправди – і вона знає, як все було». [21, с. 89] У подальшому подружньому житті Кульженко не питав у Льюлі, чи хотіла б вона пристати до революційного

руху, чи згодна вона з його настановами. Тому інтеграція Льолі в політичний світ почалася саме завдяки чоловікові. Проте Льоля, у дорослому житті вже Олена Юр'ївна, мала достатньо співчуття та зацікавленості, аби згодитися допомагати чоловікові в спасінні цього містичного «руського мужика».

Отже, коли мова йде про національну ідентичність жінок, велику роль відіграє індивідуальний рівень емансипованості та усвідомлення себе рівноправною частиною суспільства. Євдокія Іванівна була вихована у суворих глибоко патріархальних правилах, тому й повністю присвятила себе родинному життю. Льоля Татарова мала кращу освіту, тому й краще розуміла свої можливості в світі, однак і в її житті чоловік зіграв велику роль, а саме – примусив пристати до революційної діяльності разом із ним.

2.3. Боротьба за «руського мужика» сім'ї Кульженків

Зрілість уже Льолі Кульженко припала на бурхливі передреволюційні часи: інтелігенцію та селян більше не вдовольняло те, як керувала імперська влада. С. Корновенко у статі «Селянська революція в Україні початку XX ст.: хронологія і внутрішня періодизація» зазначив, що протягом 1907-1914 рр. в Україні відбулося 1973 селянських бунти, 966 із яких були масовими. І «ходіння в народ» інтелігенції було каталізатором цих подій. Політично активні люди створювали цілі бібліотеки задля інформування народних мас. Прикладом цього може бути бібліотека гуртка «чайківців» на Півдні України, яка нараховувала багато заборонених видань. Окрім створення бібліотек, народники так само заохочували людей пристати до гурту й іншими способами: вони розносили книги на заводи та фабрики, організовували обговорення книг, складали рекомендаційні каталоги. [25, с. 50] Відповідно Льолін чоловік, Микола Йонович, був повністю відданий цій справі. Через те, що саме чоловік головної героїні вплинув на подальшу її політичну усвідомленість, варто докладніше розглянути його погляди. Кульженко вважав, що народові потрібна інтелігенція, аби вона вела цей народ за собою. Проте ніхто ніколи не вказував, який саме народ, Це завжди був «руській

мужик», а що ховалось за цим, не знала навіть головна героїня: «Вона твердо знала з усіх книжок, з усіх журналів, що нема такого клапика на всьому російському просторі “где бы русский мужик не стонал”. Чого саме він стогнав – з похмілля, від нудьги чи із страху, - це її не цікавило. Він стогнав – і вся інтелігенція – російська, польська, греки і німці, євреї і оті самі малороси-українці повинні притьмом іти рятувати його, русского мужика, допомагати йому, робити так, щоб він не стогнав.» [21, с. 97] Тут Л. Коваленко вводить до тексту свій погляд на тогочасну ситуацію, для неї не існувало розподілу народницького руху на російський та український. Вона вбачала в народництві лише слов'янофільство, прагнення об'єднати три братські слов'янські народи разом, що практично нічого б не змінило. Також авторка вводить образ росіянина до тексту. Цей образ не є новим для української літератури, чи не першим імперського росіянина змалював Тарас Шевченко, називаючи його саме «москалем». Поет вважав росіян продуктом власної державності, а не довгої культурної та історичної традиції. [40, с. 15] Однак образ росіянина Л. Коваленко, можливо, чи не єдиний ужитий саме в такому контексті. «Русский мужик», якого герої згадують упродовж усього твору, - це водночас образ селянина-росіянина, який боготворить батюшку-царя, але й ефемерний образ істоти, яку ніхто з героїв трилогії ніколи у своєму житті не бачив, але в різні часи за цю істоту боровся. І за це боролось подружжя Кульженків усе своє життя, ризикуючи потрапити до рук правоохоронних органів. Пізніші постреволуційні розчарування всієї інтелігенції, до них можна додати й Кульженків, могли бути якраз через те, що перед собою вони мали зовсім не «русского» мужика, а тільки його образ, розповсюджуваний імперською пропагандою. Революційні ідеї інтелігенції спирались лише на літературні свідчення про «велику російську душу», на ті характеристики селян Ф. Достоевського або М. Салтикова-Щедріна, але ніхто з них ніколи посправжньому не бачив усієї картини. Наприкінці твору, пожиттєвий революціонер Микола Кульженко скаже: «Візьміть Росію! Нехай вона і відстала, і потопає в неуцтві, нехай вона продажна і нечесна до глибини мозків,

нехай вона алкоголічна і розпутна, це не має ніякого значення... Але офіційна, вітринна, так би мовити, версія, ширена великими грішми з великою упертістю царським урядом, перемогла навіть і російських письменників. І так створилась легенда великої Росії, талановитої, кращої якимись особливими, невидимими і невідчутними рисами за всі інші народи. І ця фіктивна Росія, а не фактична, реальна, панує в умах росіян і навіть закордоном. Бо напочатку було слово.» [18, с. 131] Якщо порівняти ці слова Миколи Кульженка з тим, що він казав замолоду, бачимо велику різницю. Бачимо, що «русскій мужик» - це більше не збірний іменник, що людина зрозуміла тяжкий і довгий вплив імперіалізму на цілі покоління українців. Можливо, саме таке розчарування, але водночас і осяяння, торкнулося реальної тогочасної української інтелігенції. Тому кожен почав говорити про вже українського селянина, який, до речі, завжди був поруч.

Отже, за допомогою образу «русского мужика» Л. Коваленко вказує на ілюзії цілого покоління революціонерів щодо людей, за добробут яких вони боролися.

3. Видозміна поняття національної ідентичності у світогляді героїнь твору. Соціальні явища на заваді формування національної ідентичності

3.1. Дихотомія «свій»-«чужий» у світогляді Мусі Кульженко

Єдиній дочці родини Кульженків, Мусі Кульженко, присвячена найбільша кількість сторінок. Друга і третя частини трилогії, «Прорість» і «Її окрадену збудили», повністю змальовують життєпис героїні – з дитинства до заміжжя й появи дитини, нової жінки цього роду. Тому ми маємо найбільш розгорнуту картину думок саме цієї героїні.

Муся Кульженко народилася на селі. Звикла до сільських звичаїв, вона була шокована переїздом родини назад, до міста. Аби якось прогодувати родину, Кульженки тримали невелику корчму для «босяків». До них на нічліг завжди сходились люди різного ґатунку, і тут вперше Муся стикнулася із поняттям

«чужого». Побажавши гостю «доброго здоров'я, пивши», героїня отримала сміх у відповідь. Далі вона почула розмову між батьком та цим гостем: «- Це старовинний український звичай – бажати здоров'я, коли подають воду, - пояснює татко, і Муся відчуває, що тато по її стороні і заступається за неї. – Да, наше село сохраняет иногда странные обычаи. – говорить гість і Муся знову відчуває, що вона не любить цього чоловіка, який з такою погордою говорить про її Петровське і людей в ньому, та ще й називає їх своїми.» [20, с. 9] Як уже було зазначено раніше, героїня вперше стикнулася з дихотомією «свій» - «чужий». Дихотомія базується на тому, що людина сприймає явища своєї культури, як найбільш правильні; традиції власної культури, як найбільш зрозумілі; ієрархію ролей у суспільстві, як найбільш природну; цілісність групи, як найбільшу необхідність. Це протиставлення є важливим інструментом для національної самоідентифікації. Окрім функції відокремлення людини певної нації від інших, ця дихотомія також відіграє роль індикатора небезпеки. Адже «чуже» справді може бути ворожим.[10, с.77] Також, на відміну від попередніх жінок своєї сім'ї, Муся, народившись на селі, успадкувала національну українську концептосферу. Вона із самого дитинства могла відрізнити «своє» від «чужого», проте не знала, як назвати оте «своє»: «Муся розуміє тільки, що суперечка вже йде не за неї, і не за воду, навіть не за Петровське, а за щось більше, за якусь Україну, про яку вона досі нічого не чула. Вона не може знову перенестись назад, у Петровське, тим більше, що, як показують спогади, і в Петровському було те саме, що й у місті; що й у Петровське приїздили чужі люди, які сміялись з усього, що було Мусі любе й дороге.» [20, с. 10] Натомість як її мати, Олену Юр'ївну, доля майже силою ввела в обставини, у яких вона повинна була вивчити, частково й заради чоловіка, що таке «революція», «пролетаріат», і насамкінець – Україна.

Очікувано, що імперський соціум не приймав таких людей, як Муся, вважаючи їх «чужими» зі своєї сторони. Починаючи з гімназії, героїня завжди була «дівчиною смішною і незрозумілою». Проте з часом це навпаки допомогло

Мусі більше утвердитися у своїх поглядах, допомогло ще чіткіше розрізняти «своє» і «чуже». Бачити, що «чуже», поряд із яким вона виросла, ніколи не бажало добра нікому з її людей. У більш дорослому віці Муся вже могла відстоювати свою позицію, коли люди, приїжджаючи до України, ставили українців у позицію «чужинців»: «- Але з тутешніми людьми ніколи не можна знати... Вони ніби приймають нас, але ми для них завжди чужі, і їх тягне до своїх... Я знаю... Тьотя Віра говорила плутано, але Муся відчула словах якусь правду. А чого ви їдете до нас – добродушно-грубовато спитала вона. – Вас же ніхто не кличе! – Бачите, ткнула в неї пальцем тьотя Віра. – Бачите?! І хоч би як ви упали коло неї, однаково, вона буде вам чужа! Я знаю...». [20, с. 145]

Упродовж свого життя Муся почула багато закидів у сторону України та її самостійності. Один із наречених героїні, Морозов, навіть спробував переробити імперські наративи з «чужого» на «своє» для Мусі. Так, у творі він теоретизував концепт російського «етатизму» - месіанства російського народу, який постає проти всього, що загрожує єдиній правильній вірі, а у вільний час – розширює свої кордони [15, с. 24]: «Місія Росії – рости і шириитись – переконано говорив Морозов. – Вона призначена рости, аж доки не охопить Індію, Китай і не перекинеться звідти на інші континенти! Світом правив Рим, світом правила Візантія, тепер ним буде правити Москва! Москва дасть світові зразок того, як запровадити справедливість і правду.» [20, с. 136]

Морозов був настільки хворий цією ідеєю Москви у вигляді Третього Риму, що навіть вплутав у них соціалістичну ідеологію: «- Та ж ви – ес-ер, як же ви хочете зміцнення царату?! – Росія може ширитись і без царату, несучи ідеї соціалізму іншим народам, приєднуючи їх до себе, перетворюючись у центр соціалізму...» [20, с. 137]

Однак навіть детальне пояснення «чужого» простору від того, хто в нього щиро вірить, не змусило Мусю ставитися до цього простору біль дружно. На цей момент свого життя, героїня була переповнена імперською пропагандою, яка посилено лунала з усіх боків. Реакцією на це стало вироблення більш чіткої позиції щодо російської культури: «Зрештою, в ній виробилось іронічне і підозріле ставлення до всіх

цих патетичних вигуків про велич Росії, до того фальшиво-напущеного офіційно-похвального тону, яким ця велич прославлялась.» [20, с. 137]

У такий спосіб, бачимо, що Муся Кульженко – перша жінка свого роду, яка мала щире, ніким не нав'язане, бажання раз і назавжди розрізнити для себе, що «своє», а що – «чуже».

3.2. Патріархальні ідеї на заваді формування національної ідентичності

Як уже було зазначено в попередніх розділах, формування національної ідентичності тісно пов'язано з тим, наскільки вільно жінка може проявити себе в соціумі. Якщо мати Мусі Кульженко тільки ставала на цей шлях емансипації, то сама Муся вже була продуктом нового суспільства.. Аналізуючи дитинство героїні, уже можна було побачити значну різницю в сприйнятті нею ролі жінки. У своєму домашньому театрі дівчина з братами часто ставила п'єси, саме Муся була сценаристкою, редакторкою та режисеркою. у своїй уяві вона ніколи не обмежувала себе й могла у будь-який спосіб змінювати ці п'єси: «Вона знала, як все треба зробити і сказати, зовсім не так, як це робив і говорив Федя. Але вона була дівчина, а дівчата на війні не воюють. Це були реалії з життя, якого Муся не могла заперечувати, але пізніше вона просто переробила “Тараса Бульбу”, додала до нього дещо з “Вія”, викинула поляків, вставила татар, і сама зробилася вершником, який рятує Тараса Бульбу з синами.» [20, с. 61] У зазначеній цитаті присутній мотив «перевдягання», на сцені дівчина бере на себе чоловічу роль вершника, спасителя слабшого. Варто зазначити, що цей мотив був доволі поширеним у театральній сфері в ХХ ст. Однак була різниця в тому, чи чоловік перебирає на себе одяг та роль жінки, чи жінка перетворюється на чоловіка. У першому випадку це завжди було пародіювання, чоловіки намагалися перейняти мовлення та мислення жінок. Відповідно це був ще один засіб виразу комічного. Адже поведінка жінки і чоловіка в суспільстві нібито є настільки різною, що будь-яка спроба зміни ролей створює причину для сміху. А коли мова йде про перевдягання жінок у

чоловіків, то явище комізму зникає. [34, с. 67] Як ми бачимо на прикладі наведеної цитати, дівчина відчуває гордості за те, що зламала всім відомі правила в розподілі ролей хоча б у своїй уяві. Згодом героїня набралася сміливості бути собою і в соціумі. Серед одноліток у школі, і в студентські роки, Мусю вважали «гостроязикою», тому що вона виходила за рамки поведінки «справжньої пані»: не була завжди лагідною та слухняною в спілкуванні з чоловіками. Щоб підкреслити «прогресивність» Мусі на фоні інших жінок її родини, Л. Коваленко повторила в її житті сюжет із молодості її ж матері. Олена Юріївна одружилася зі своїм чоловіком проти своєї волі, тільки тому, що їх побачили разом, і Олену Юріївну після цього почали вважати «скомпрометованою». Морозов, перший наречений Мусі, так само намагався одружитися з нею силою. Навіть не почувши чіткої відповіді дівчини, він вирішив усе за двох. Проте Муся, хоч частково і перейняла мамину нерішучість, але все ж таки змогла зламати коло подій, у якому жінка не може чітко відмовити чоловікові: «Муся мовчала, відчуваючи себе, як у пастці. Звичайно, кохання мало кінчитись шлюбом! Але все в ній повставало проти того, що вже на другий день після несподіваного освідчення, Морозов так певно говорить про їх майбутнє, ніби вони вдвох вирішили його!.. А вона не хотіла й думати ні про який шлюб! Вона хотіла їхати, вчитись, жити, як живуть курсистки, і так вона й сказала мамі й Морозову.» [20, с.143] Тут бачимо, що чоловіки не мають такого сильного впливу на Мусю у порівнянні з жінками минулих поколінь її родини. Але водночас зрозуміло, що героїню не можна назвати повністю відірваною від патріархального устрою. Бо чоловіки, яких вона зустрічала надалі, усе одно відігравали значну роль у її житті. Хоч Муся ніколи й не підлаштовувалася під їхні політичні погляди, залишалася завжди собою – усе одно нормально існувати в той час без чоловіка було майже неможливо. Незважаючи на те, що героїня зарікалася не одружуватись ні з ким, аби віддати своє життя на служіння нужденним, вона все одно мусила це зробити. Захистити своє становище без одруження в тогочасному хиткому соціумі було майже неможливо.

Навчання на Київських вищих жіночих курсах ще більше сприяло особистій емансипації Мусі Кульженко. За всі роки діяльності цього закладу, у суспільстві сформувався певний образ курсистки, який відповідав характеристикам емансипованої жінки XX ст. Слухачками курсів були жінки різного віку та соціального статусу. К. Кобченко в статті «Слухачки Київських вищих жіночих курсів: груповий портрет» подає перелік якостей, які цих жінок об'єднували. Перше – серйозність у навчанні, курсистки дуже часто складали екзамени краще за чоловіків, які мали більш широкую програму в університетах. І це незважаючи на те, що курси не давали ніякої можливості кращого працевлаштування. Слухачки курсів також активно брали участь у революційній діяльності. За даними, наведеними у вищезазначеній статті, у 1878-86 рр. 30 курсисток були звинувачені в правопорушеннях, одна була навіть заслана на каторжні роботи. Через це містом ширилися наклепи про аморальність курсисток від усіх противників цієї установи. Головна героїня потрапила в цей заклад незадовго після його перевідкриття вже на початку XX ст. Київські вищі жіночі курси стали набагато більш схожими на університет із повноцінною програмою, куди жінки приходили отримувати професію задля подальшої праці. [17, с. 51] Саме в таке середовище потрапила Муся Кульженко після провінційної гімназії, не дивно, що думки щодо її особистого місця в соціумі ще більше вкоренилися в свідомості героїні. Отже, Муся Кульженко виросла більш емансипованою, ніж жінки минулих поколінь її родини. Відповідно і почуття приналежності до певної нації так само мало більше шансів на формування.

3.3. Уплив неоднозначної політичної думки оточення на формування національної ідентичності

На формування національної ідентичності так само впливає множинність ідеологічних напрямків навколо. Початок XX ст. мав свої політичні тенденції: у цей час активно діяли національно-визвольні та робітничі рухи. Не тільки Україна, але й уся Європа підкорилася цьому закону епохи. Люди приставали

до абсолютно різних політичних течій: від європейських соціал-демократів до російських ліворадикальних партій. [32, с. 12] Л. Коваленко у другій та третій частинах трилогії докладно змалювала цю різноплановість, Мусю Кульженко оточували іноді кардинально протилежні за політичними поглядами люди. Героїня серед усієї цієї множини поглядів була такою собі спостерігачкою: вона збирала думки та погляди, але ніколи не замінjala ними свої.

Варто змалювати й погляди самої Мусі – вона походила з родини народників. Її батько та мати провели своє життя навчаючи селян та поширюючи нелегальну літературу з революційними закликами. Такі цінності сповідували учасники народницького руху: «Прагнення до національної та громадянської свободи, соціальної справедливості; турбота про соціально-економічні інтереси знедолених верств населення...». [39, с. 103] Як уже було зазначено в минулих розділах, народництво вирізнялось своїм слов'янофільством, прагненням створити слов'янську федерацію. Відповідно до своїх студентських років героїня ніколи не стикалася з таким різнобарв'ям політичних ідей, тим паче ідей про українську самостійність.

Із дитинства героїня завжди уважно спостерігала за людьми й аналізувала їхню поведінку, але дуже рідко переймала чужі думки, не зробивши власних висновків. Героїня систематизувала різних людей, яких зустрічала на теренах Приазов'я за типами. Перший тип людей, який Муся вивчила ще в підлітковому віці, це родина Кадигробів, із якими вони ділили подвір'я свого мешкання. Ці люди дуже важко сприймали нову інформацію із невідомих їм джерел. Поняття міфу, а звідси й глибокого відчуття культури було надто незрозумілим для цих людей. Ось який умовивід Муся зробила про це подружжя: «Але десь у кутику мозку вона занотувала собі, що є люди, які не хочуть знати, які задоволені трьома-чотирьома думками, навколо яких можуть тупцювати все своє життя, щасливі і спокійні, не звертаючи уваги на дійсність чи на факти. Вона пізніше кваліфікувала собі таких людей, як “кадигробів”». [20, с. 66]

Другий тип людей – це ті, хто заперечував можливість будь-яких змін на краще. Хрещена Мусі завжди казала, «що українська справа вже програна навіки, і що боротись за неї тепер значить марно витрачати сили». [20, с. 92] Муся з дитинства бачила портрети різних жінок-революціонерок, які свого часу надихали її матір, проте Муся набагато раніше за своїх батьків зрозуміла, що в жодній із брошур не йшлося про землю, на якій вони жили, бо ніхто насправді і не дбав за українського селянина. Висновок героїні з цієї ситуації трохи розходиться з тим, що вона бачила протягом років у своїй родині, і натякає на початок формування більш чіткої національної свідомості в героїні: «Правду сказати, українські селяни мало цікавили Мусю. Її палило і зворушувало саме слово “Україна”, в яке входило все – і селяни, і заводи коло міста, і море, і степ.» [20, с. 92]

У свої студентські роки, переїхавши до Києва, Муся потрапила в більш активний вир політичної думки. Героїню оточували соціалісти-революціонери, соціал-демократи та «якась мішанина кадетів і трудовиків, якої Муся довго не могла зрозуміти». [20, с. 127] Одразу після революції 1917 року Київ став ще більш ідейно розпорошеним. У день масових маніфестацій на вулицях зібрались представники абсолютно всіх політичних течій. Змінити свою думку можна було просто перейшовши вулицю: «Отак, переходячи з одного боку Бібіківського Бульвару на другий, Муся, сама того не знаючи, перерізала своє життя по чіткій, точно визначеній грані, відбиваючись від берега загальноросійських партій і пристаючи до тих, що стояли під жовто-блакитними прапорами... Вона відкидала для свого народу становище другорядного і вимагала для нього першого місця на його землі...Таке майбутнє вибрала собі вона, перейшовши вулицю». [20, с. 250] Не можна сказати, що героїня повністю сама й так просто увійшла у вир проукраїнського руху. Її жага до аналізу людей навколо є важливою, проте переважання націоналістично налаштованого оточення в житті Мусі так само відіграло неабияку роль. Останньою краплею стали слова подруги героїні: «- А ти хіба

українка?...Я маю на увазі не з походження, а з переконання українка?... Подивись скільки українців з походження служить різним партіям, а про Україну й забули...Якщо навіть Гоголя вважають російським письменником тільки тому, що він родився в російській імперії...Розумієш – в імперії! – так чого ж ми будемо вважати за росіян тих, що родились на Україні?!» [20, с. 228]

У такий спосіб, любов до спостережень Мусі Кульженко перетворилась на чітку політичну позицію.

4. Політичні перипетії крізь призму жіночого погляду

4.1. Рецепція більшовизму у поглядах героїв третьої частини трилогії «Її окрадену збудили»

Остання книга трилогії, «Її окрадену збудили», ще більше розкриває тему неоднорідності політичної думки у революційні часи української історії: «Від несамовитого тиску, час набухав, події заповнювали день так, що їх вистачало на десятиріччя, і людина, не встигнувши зрозуміти вчорашнього, опинялась перед цілком відмінним і новим сьогоднішнім, яке крутило нею, перекидало її, відкидало старе і висувало нові, часто потворні й огидні форми, які мали стати отим Новим з великої літери, про яке захоплено кричали заголовки газет.» [18, с. 5] Аби ще більше вразити читача, а може і схилити його до певної думки, Л. Коваленко додає елементи художнього репортажу до своєї оповіді. Авторка розбирає доцільність різних комуністичних гасел, іронізуючи над ними як людина, яка бачила все це на власні очі: «”Мир хижинам, війна дворцям” – звучало одне з гасел, і хоч воно виходило з палацу царської коханки Кшесинської, де більшовики установили свій головний штаб, але з промов більшовиків виходило якось так, що коли вони оселились у палаці, він уже перестав бути палацом, а ставав символічно халупою.» Інше гасло, на яке авторка звернула увагу, - «самовизначення аж до відокремлення».[18, с. 6] Адже після приходу більшовицької влади, «відокремлення» почали прирівнювати до зради революції, яка каралася смертю.

Так, із кожним днем збільшувався вплив більшовизму, водночас збільшувалося і невдоволення головної героїні, Мусі Кульженко, та її оточення. Тим паче, що героїня на цьому етапі вже обрала своє політичне спрямування та не боялася щодо нього висловлювати. Аби докладніше зобразити це, Л. Коваленко обирає засіб невластивої прямої мови. Невласно-пряма мова – це стилістичний прийом, який глибоко розкриває емоції та думки героїв; це суміш непрямой та прямої мови. [2, с. 395] Л. Коваленко використовує двопланову невластиву пряму мову: голоси авторки та героїні перебувають настільки близько одне до одного, що складно відрізнити їхні репліки.[14, с. 104] Авторка ніби вкладає свої погляди та спогади у уста героїні. У своїх ліричних авторських відступах Л. Коваленко настільки емоційно та докладно описує досвід життя в комуністичному режимі, що це інтегрує авторку у світ її ж твору: «Новий уряд, що звав себе українським, не дбав ні за Україну, ні за населення. Він кричав, що все робить в ім'я і з доручення народу, але з доручення якогось мітичного трудового народу. Цим трудовим народом були всі, хто підтримував советську владу. Вони могли бути найбільш буржуазного походження, могли бути мільйонерами...Як тільки вони ставали по стороні більшовиків, вони сприймали нову благодать і ставали пролетарями.» [18, с. 94] Бачимо, що Л. Коваленко, як представниця еміграційної прози, ніколи не прагнула поєднати синьо-жовтий прапор із червоним, як це намагалися зробити деякі з українських письменників 1920-х років. У творі достатньо моментів, які викривають усю суть комуністичного режиму, який насправді ніколи комуністичним і не був. Революція наклала на старий капіталістичний устрій нову ідеологію, яка собою повторювала імперіалізм, просто іншими словами. Авторка багато разів описувала шкоду, яку принесла нова система бюрократії, коли союзи створювалися за день просто з членів однієї родини. Або коли продовольчі можливості селян перебільшували в декілька разів на паперах, що потім призводило до трагічних наслідків.

Отже, голос авторки та голоси її героїв, наближені один до одного невластне-прямою мовою, описують досвід перебування під владою більшовизму тільки з негативної точки зору.

4.2.Відродження дискурсу про «русского мужика» у третій частині трилогії «Її окрадену збудили»

Наскрізним мотивом третьої частини є так само неповага росіян, які кидали свою країну через революцію, та їхали до України в пошуках «старого устрою». Ці люди зовсім не намагалися асимілюватися з господарем землі, навіть якщо іноді одягали ввічливу маску щирого зацікавлення. Їхні думки, запрограмовані пропагандою, так і залишались глибоко імперіалістськими. Л. Коваленко описує цей досвід так само за допомогою невластне-прямої мови, наближуючи свою мову та мову героїні: «Вони їхали на Україну, як їхали скрізь перед тим; не як люди, що прийшли до чужого народу і повинні заслужити собі право на життя з ним, а як панівна нація, яка звикла думати тільки про себе, свої вигоди, свої потреби і свою російську за всяку ціну владу. Деякі з них бодай намагалися зовні показати, що вони хочуть служити Україні. Вони мали з собою якісь словнички української мови...» [18, с. 53] Ба більше, не розуміючи власної заангажованості, росіяни намагалися екстраполювати свої примітивні умовиводи на всіх, хто намагався їм заперечувати. Слово «шовінізм» у творі стало відповіддю на будь-який вихід за межі імперської системи понять. Головна героїня намагалася пояснити різницю між націоналізмом та шовінізмом, але, як уже можна зрозуміти, ця інформацію так і залишалась несприйнятою.

Збільшення приїжджих росіян спровокувало багато розмов між Мусею та її новим чоловіком. Так, авторка вирішила повторити дискурс про «руського мужика» вже в новоствореній родині Пронченків. Однак показовим є те, як молоді люди відходили від того, щоб критикувати російського селянина, а зверталися більше до того, щоб характеризувати українців, аналізувати, чого не вистачило їхньому власному народові для збереження самостійності.

Першою рисою, яку вони виокремили, була бездіяльність народу: «А народ, принаймні той народ, що проходив на мітинги й збори, кричав їм усім “Правильно” і “Слава”, підтримував однаково голосно майже кожного промовця, а після цього розходився по хатах, або ішов на інші мітинги, і сам нічого не робив, тільки чекав, що ці партії зроблять йому все і – як сказав Пронченко – подадуть йому свободу і незалежність на тарілці та ще й із срібною ложкою.» [18, с. 22] Далі, порівнюючи українців із росіянами, Муся та Пронченко виокремили ще одну рису власного народу: надмірна доброта та м'якість, нібито «ми так би з усіма пісні співали, і навіть не домогались би, щоб ті пісні називались нашими!..»[18, с. 27] Натомість як росіяни хочуть навіть у комунізмі, який теоретично передбачає рівність, мати право першості. Так само порівняльний процес зводиться до різниці у ставленні до закону в росіян та українців, перші будь-яким чином намагались його обійти, натомість як українці завжди намагаються мати хоча б якийсь порядок, притримуватись хоча б якогось звичаю. Четвертою рисою є розпорошеність людей: «Бо в них всі йдуть разом, а в нас кожний хоче врятувати Україну сам-один, своїм власним, особливо геніяльним планом. І кожен боїться не того, що ворог знищить Україну, а того, що якийсь інший українець врятує її за нього». [18, с. 94] Це може бути поясненням появи анархізму та різних дотичних течій на теренах України.

А потім Муся все-таки підсумувала сама для себе весь цей ажіотаж навколо «великої російської душі», Л. Коваленко вводить у дискурс творчість Льва Толстого, яка всьому світові пропагувала велич російської культури. Проте критика Мусі в цьому плані є вичерпною, такі думки вона мала про Платона Каратаєва, одного з персонажів «Війни і миру»: «Що, власне було в цьому Платоні такого, що могло б викликати захоплення, яке Толстой приписує П'єрові Безухому від кожного вчинку Каратаєва? Що він умів робити все потрошку, і нічого не вмів зробити добре й досконало? Що він висловлював якусь приповідку - і зараз же забував цю свою мудрість? Що він старанно відсувався від полонених росіян, які мали вмерти, і тримався тих, які ще

виживали?» [18, с. 96] Вона ніяк не могла зрозуміти приязні старих українських революціонерів саме до таких, далеких від революційних закликів, людей.

Отже, в останній частині Л. Коваленко створює обрамлення, знову вводячи образ «русского мужика», який уперше з'явився в «Степових обріях». Різниця тепер постає в тому, наскільки відрізняється рецепція того самого образу вже наступним поколінням. Муся та її чоловік переносять фокус уваги на свій народ та на те, як покращити його життя.

4.3. Жінка і революція

Трилогія починається описом життя Льолі Татарової в Маріуполі, а закінчується сповіддю про жалі минулого вже Олени Юр'ївни Кульженко.. Наприкінці свого життя Олена Юр'ївна сама собі зізнається в тому, що єдиною зв'язкою для неї з чоловіком була революція. А революція не вдалася так, як собі це уявляли революціонери-мрійники того часу. Тому шлюб і життя так само не вдалися, залишивши подружжя Кульженків у спільному розчаруванні: «- Пригадуєш, як я прагнула учити, як любила школу і дітей? А тепер все відбило. Були ми дурні – і не вміли дбати за себе, все про того меншого брата думали, про “русского мужика”. А тепер уже, слава Богу, ми квити. Тепер він при владі став, тепер все від його імени робиться – і вже я до нього ніяких обов'язків не маю, тільки він до мене!» [18, с. 227] Утома та зневіра супроводжували Олену Юр'ївну ще й через те, що новий режим, за який вони боролися змінив не тільки владу, але й погіршив і так гіркі умови для нижчих верств населення.. Доказом цього буде виправна школа, до якої приставили бути вчителькою Олену Юр'ївну. Здалося, що відчуття важливості свого призначення повернулося до героїні, але це тільки до того моменту, як вона побачила, що ця «школа» - це просто привід, аби експлуатувати дитячу працю. Так, Олена Юр'ївна та її чоловік уособлюють ціле покоління інтелігенції, яке

вбачало надію там, де її не було. Бо весь фундамент історії про «руського мужика» тримався на роках випрацьованій пропаганді.

Ще одним важливим моментом у сюжеті твору є ліричний відступ про учениць Миколи Кульженка, які зібрались разом, аби згадати молодість. Цей момент трохи вирізняється серед плину загальної оповіді, однак згодом стає зрозуміло, для чого авторка залишила його. Вустами цих дорослих жінок вона, може й несвідомо, але порушила тему доцільності патріархату. За великою кількістю сюжетних прикрас – заборонених українських народних пісень, які героїні співали разом, крилася одна істина. Жінки зібралися через те, що втомилися від чергового режиму, який був встановлений саме чоловіками. Через те, що вільно обрати напрямок своїх політичних думок жінки тоді не могли, бо кращим вчинком для збереження родини було тільки доєднатися до чоловіка. Показовим прикладом є якраз Олена Юр'ївна та те, який насправді «зв'язок» був між нею та чоловіком. Тому ці жінки, може вперше для себе, поставили питання: «Чи не було б краще, якщо б і жінка мала слово нарівні з чоловіком?» Бо вони точно знали: «Чоловічі слова не мали значення. Вони були порожні й чужі, чоловічі слова були тільки для смерті – не для звичайно, людської смерті, при якій баби стояли, як і при народженні, а для смерті непотрібної і безглуздої, для порожньої смерті за слова. Слова перемагали їх, бабів, одсували од життя, перетворювали їх на робочі руки, трудовні, норми і півнорми.» [18, с. 234] Коли б усі світові зміни, якщо б не мали жіночого обличчя, то хоча б мали жіночий голос, світ був би зовсім іншим. І героїні трилогії знали це, але їм залишалося тільки спиратися на їхні обов'язки в патріархальному суспільстві. Останні слова Мусі Кульженко, які є й останніми словами в трилогії, такі: «...треба любити людей і бути доброю...Тепер я вже не можу переробити себе! Більшовики чи меншовики, мені однаково. Я хочу жити так, щоб я могла любити людей, могла б робити їм бодай трохи добра і насолоджуватись отакою красою, яка зараз навколо мене. А що тут є? Так небагато...видолинок і трохи кущів, і трохи квітів...і дві кози, і моя донька...

Я мушу зберегти це на все життя, щоб воно підтримувало мене в часі зневіри.»
[18, с. 237]

Отже, через спогади Олени Юр'ївни ми розуміємо, що корінь невдач багатьох світових змін не тільки в правильності чи неправильності певної політичної ідеології. Жінки цієї трилогії дають нам зрозуміти важливість їхнього голосу у вирішальних, конвенційно «чоловічих» питаннях.

Висновки

Людмила Коваленко – письменниця з Маріуполя, яка більшу частину життя провела в еміграції. Багато творів авторки ще досі залишаються недослідженими, зокрема і її проза. У своїй трилогії «Наша не своя земля» Людмила Коваленко торкнулася важливої для українців теми – формування національної ідентичності. Через історію трьох жінок – Євдокії Іванівни, Льолі Татарової та Мусі Кульженко – ми можемо прослідкувати зміну не тільки їхніх політичних уподобань і національної самоідентифікації, але й зміну світогляду. Торкаючись теми національної самоідентифікації, Людмила Коваленко описує власні спогади щодо того, як українці Приазов'я ідентифікували свою національність. Порівнявши описи авторки з теоретичним поняттям національної ідентичності, можна зрозуміти обсяги імперського гніту, якого зазнавали українці.

Так само авторка вводить у текст художні засоби та концепти, які формують погляди героїв, серед них: топос міста та села, дихотомія «свій» – «чужий», образ «русского мужика». Варто також зазначити про чинники, які у різні періоди життя героїнь позитивно чи негативно впливали на формування їхньої національної ідентичності. Двома найголовнішими є освіта, а звідти відповідно й рівень емансипації жінки. Тільки перебуваючи на рівних правах у суспільстві, відчуючи себе його частиною, жінка могла стати достатньо сміливою, аби ставити собі питання про свою національну ідентичність.

Отже, на прикладі трьох жіночих образів трилогії «Наша не своя земля» було виокремлено основні чинники формування національної ідентичності в жінок на теренах Приазов'я в кін. XIX – поч. XX ст.

Список використаної літератури

1. Алієва Е. Революційні події 1917-1919 рр. та долі жінок-революціонерок Донбасу. *Історичні записки: збірник наукових праць*. 2011. № 33. С. 11–18.

2. Бевзенко С. Сучасна українська літературна мова : підруч. для студентів вузів, які вивч. дисципліну "сучас. укр. літ. мова". Київ : Вища шк., 1994. 413 с.
3. Бондаренко О. Українська ментальність в розмаїтті національних ментальних формоутворень й архетипів: історико-культурний аспект. *Гуманітарний вісник ЗДІА*. 2008. № 32. С. 66–78.
4. Бородіна Г. Народницькі бібліотеки в історії бібліотечної справи півдня України (XIX ст.) *Стан та перспективи розвитку культурологічної науки в Україні : зб. тез доповідей IV Всеукр. наук.-практ. конф.* [редкол. : Н. В. Федотова (гол. ред.) та ін.]. Миколаїв : МФ КНУКіМ, 2018. Ч. 1. С. 31-33.
5. Бумбур Ю. Опозиція "свій - чужий": постановка проблеми. *Мови та літератури у полікультурному суспільстві* : Матеріали всеукр. науково-практ. конф., м. Маріуполь, 14 листоп. 2014 р. Маріуполь, 2014. С. 163–165.
6. Бушанський В. Російська імперська ідеологія: політика міфотворчості. *Наукові записки ІПіЕНД ім. І.Ф. Кураса НАН України*. № 4. С. 296–306.
7. Гаврилів І. Український націоналізм – російський шовінізм: причини та наслідки протиборства. *Східноєвропейський історичний вісник*. 2017. Вип. Спец. вип. 2. С. 155-165.
8. Гирич І. Українське народництво: до питання про оцінку феномену. Електронний ресурс. Код доступу: https://shron1.chtyvo.org.ua/Hyrych_Ihor/Ukrainske_narodnytstvo_Do_pytannia_pro_otsinku_fenomeny.pdf
9. Грабович Г. У пошуках великої літератури. Київ : Акад. наук України Ін-т укр. археографії, 1993. 72 с.
10. Варданян М. Інтерпретаційна модель діаспорної літератури для дітей та юнацтва: окреслення понять. *Свій - чужий в українській діаспорній*

- літературі для дітей та юнацтва: національна концептосфера, імагологічні моделі. Кривий Ріг, 2018. С. 76–84.
11. Воропаєва Т. Українці та росіяни в контексті ментальних та ідентифікаційних характеристик. *Вісник ЛНУ імені Тараса Шевченка*. 2010. Т. 2, № 12. С. 147–156.
12. Жданович О. МУР - в теорії і практиці. Орлик. 1947. №8 С. 26–29..
13. Залеська-Онишкевич Л. Літературна творчість Людмили Коваленко. *Сучасність*. 1971. № 1. С. 38–49.
14. Замкова Т. Внутрішнє мовлення як вияв невластивої мови. Електронний ресурс. Код доступу: <https://enpuir.npu.edu.ua/bitstream/handle/123456789/24956/Zamkova.pdf;jsessionid=77F2DF2A94DEED783F74CF62403F03D4?sequence=1>
15. Іщук Н. Сучасний російський етатизм: концепти та наративи. *Практична філософія*. 2015. № 4. С. 23–28.
16. Калакура Я., Юрій М. Малоросійство як руйнація української ідентичності *Україна–Європа–Світ = Ukraine–Europe–World : міжнародний збірник наукових праць*. Сер. Історія, міжнародні відносини. Тернопіль : ТНПУ ім. В. Гнатюка, 2020. Вип. 24. С. 187–198
17. Кобченко К. Слухачки Київських вищих жіночих курсів: груповий портрет. *Етнічна історія народів Європи*. № 12. С. 49–54.
18. Коваленко Л. Її окрадену збудили. Вінніпег, Канада : Вид. спілка "Тризуб", 1968. 240 с.
19. Коваленко Л. Монолог на два боки. *Сучасність*. 1966. № 9. С. 60–75.
20. Коваленко Л. Прорість. Вінніпег, Канада : Вид. спілка "Тризуб", 1966. 256 с.
21. Коваленко Л. Степові обрії. Вінніпег, Канада : Вид. спілка "Тризуб", 1964. 225 с.
22. Коновалова М. Націєтворча концепція Людмили Коваленко в просторі трилогії "Наша, не своя земля". *Науковий вісник Міжнародного*

- гуманітарного університету. Сер.: філологія. 2021. Т. 2, № 48. С. 131–134.
23. Костюк Г. З літопису літературного життя в діаспорі. Мюнхен : Б-ка "Сучасности", 1971. 48 с.
24. Костюк Г. У світі ідей і образів. Сучасність, 1983. 537 с.
25. Корновенко С. В. Селянська революція в Україні початку XX ст.: хронологія і внутрішня періодизація *Український селянин*. 2017. №17. С. 48-56.
26. Кузь В. Жанрово-стильові особливості діаспорної жіночої прози другої половини XX століття : Дисертація. Тернопіль, 2020. 199 с.
27. Лінькова, Т. А. (2017) *Проблема «свій–чужий» у гуманітарному дискурсі*. Роль освіти у формуванні життєвих цінностей молоді: матеріали Всеукр. наук.-практ. конф. студ-тів і молодих учених (м. Мелітополь, 8 грудня 2017 р.). pp. 192-194.
28. Луцій С. Романістика української діаспори 1960-1980-х років: проблематика, жанрово стильові парадигми. Тернопіль : Джура, 2017. 411 с.
29. Мариняк Р. Urbanistic and Rustic Artistic Space and Its Realization in Modern Ukrainian Literature V. N. Karazin Kharkiv National University Bulletin 'History of Ukraine. Ukrainian Studies: Historical and Philosophical Sciences'. 2018. (26). С. 51-58.
30. Павленко Людмила. Родинне життя міської жінки в Російській імперії другої половини XIX – початку XX ст. Жінки Чернігівщини: Історія і сучасність: «Проблеми тендеру та жіночої історії в міському просторі (на досвіді міст Чернігова, Ніжина, Прилук)»: Матеріали обласної науково-практичної конференції, Чернігів, 10 жовтня 2012 р. Голова редколегії І. В. Дорожкіна. Чернігів. Видавець Лозовий В.М. 2012. С. 132–139
31. Палій Г. Формування української політичної нації. Політичний менеджмент. 2002. № 1. С. 93–101.

- 32.Пиріг Р. Я. Історичний контекст становлення модерної України та феномен Української революції / Руслан Пиріг, Віталій Скальський, Лариса Якубова *Україна й українці в постімперську добу (1917-1939)* [Г. Єфіменко, С. Кульчицький, В. Скальський та ін.] ; НАН України, Ін-т історії НАН України. - Київ : Академперіодика, 2021. Розділ 1. С. 11-23.
- 33.Потапчук Т. Національний характер українців як складова національно-культурної ідентичності. *Науковий вісник Донбасу*. 2013. № 4.
- 34.Рябокляч В. В. Явище переодягання: на зламі цінностей / В. В. Рябокляч *Вісник Донбаського державного педагогічного університету. Серія : Соціально-філософські проблеми розвитку людини і суспільства*. 2016. №. 5. С. 64-74
- 35.Сварог В. Дівчина стає жінкою. Нові дні. 1965. № 184. С. 13–16.
- 36.Світленко С. Народництво в Україні: сучасний погляд на проблему. *Українськи історичний журнал*. 1997. № 3. С. 41–49.
- 37.Слющинський Б. Українське Приазов'я: багатокультурність, асиміляція чи гібридизація?. *Наукові праці. Соціологія*. № 199. С. 15–19.
- 38.Супрун В. Аксіологічна концептосфера жіночої прози української діаспори середини ХХ століття : Автореферат дисертації на здобуття наукового ступеня доктора філологічних наук. Київ, 2020. 41 с.
39. Турчин Я. Напрями української політичної думки міжвоєнного періоду (1918-1945). *Наукові праці. Серія: політичні науки*. 2008. Т. 93, № 80. С. 102-106.
- 40.Харчук Р. Російський етнотип за текстами Т. Шевченка. Електронний ресурс. Код доступу: <http://dspace.nbuv.gov.ua/handle/123456789/171623>.